



De Kracht van het Woord

**De Nederlandse rooms-katholieke kerk en de
Jodenvervolgingen, een vergelijkend perspectief**

Daan Hendrixx

3835235

Onderzoekseminar III

Bachelor-scriptie

Helen Grevers

04-06-2014

Inhoudsopgave

Inleiding	Pag. 3
Genocide en Bescherming	Pag. 7
<i>Screen of state</i>	<i>Pag. 7</i>
<i>Screen of opinion</i>	<i>Pag. 13</i>
<i>Screen of social networks</i>	<i>Pag. 16</i>
Vast in de verzuiling	Pag. 19
<i>Vooroorlogse situatie</i>	<i>Pag. 19</i>
<i>Toenemende druk</i>	<i>Pag. 23</i>
<i>Te laat?</i>	<i>Pag. 30</i>
Conclusie	Pag. 35
Literatuurlijst	Pag. 38

Inleiding

De Tweede Wereldoorlog kostte miljoenen mensen het leven, maar met name de Holocaust is een zwarte bladzijde in de Europese geschiedenis van de twintigste eeuw. Overal in nazi Europa werden Joden opgepakt en gedeporteerd naar concentratiekampen, waar velen de dood vonden. Van de 140.000 Joden woonachtig in Nederland ten tijde van de bezetting, zouden ongeveer 104.000 de Holocaust niet overleven.¹ Dat hield in dat ongeveer 75 procent van de Joden in Nederland door de bezetter was gedeporteerd en nooit meer terug keerde.² Dit in tegenstelling tot andere West-Europese landen, waar zowel relatief als absoluut gezien minder Joden ten prooi vielen aan het vernietigingsmechanisme van de nazi's.³ In Frankrijk kwamen ongeveer 80.000 Joden om het leven, ongeveer 25 procent van de joodse bevolking en in België overleefde ongeveer 25.000 Joden de Holocaust niet, wat gelijk stond aan 40 procent van de joodse bevolking in België.⁴

Eén van de grootste instituten in Europa halverwege de twintigste eeuw was de rooms-katholieke kerk.⁵ De kerk had een grote morele invloed op haar achterban, waardoor ze invloed uit kon oefenen op de bereidheid van het kerkvolk om zich wel of niet te conformeren aan de bezetter.⁶ Daniel Jonah Goldhagen rekent in zijn boek *A Moral Reckoning* genadeloos af met de volgens hem tekortkomende reactie van de katholieke kerk op de Jodenvervolgingen.⁷ Vrij ongenueanceerd beschuldigt Goldhagen de katholieke kerk en het pausdom van het niet nakomen van hun morele plicht om de Joden te redden.⁸ Hoewel Goldhagen zich vooral richt op het pausdom in zijn boek, komt de Nederlandse katholieke kerk zeer kort aan bod. In een voetnoot van zijn boek beweert hij dat het hoge aantal gedeporteerde Joden met of zonder interventie van de katholieke kerk in Nederland net zo hoog was geweest, omdat dit aantal bepaald werd door andere factoren.⁹ Goldhagen beweert hier zonder enige onderbouwing, weggestopt in de voetnoten van zijn boek, dat de katholieke kerk in

¹ P. Griffioen en R. Zeller, *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België 1940,1945. Overeenkomsten, verschillen, oorzaken* (Amsterdam 2011) 1013.

² Griffioen en Zeller, *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België*, 1013.

³ Ibidem, 1013.

⁴ Ibidem, 1013.

⁵ J. Sémelin, *Unarmed Against Hitler. Civilian Resistance in Europe, 1939-1943* (Westport 1993) 141.

⁶ Sémelin, *Unarmed Against Hitler*, 141.

⁷ D.J. Goldhagen, *A Moral Reckoning. The role of the catholic church in the holocaust and its unfulfilled duty of repair* (New York 2003) 28-29.

⁸ Goldhagen, *A Moral Reckoning*, 28.

⁹ Ibidem, 332.

Nederland absoluut geen invloed heeft gehad of had kunnen hebben op het aantal gedeporteerde Joden.

Dit onderzoek zal zich richten op de rol van de katholieke kerk in het verzet tegen de Jodenvervolgingen. De uitlatingen van Goldhagen maken het interessant om te onderzoeken in hoeverre de kerk werkelijk een rol heeft gespeeld in de redding van de Joden of in hoeverre ze het lot van de Joden hebben helpen bezegelen. Had de kerk überhaupt wel invloed kunnen hebben op het lot van de Joden of waren het inderdaad andere factoren die de grote hoeveelheid slachtoffers hebben bepaald? Heeft de kerk effectief verzet tegen de Jodenvervolgingen op kunnen zetten of was dat niet mogelijk? Was de rol van de bezetter bepalend in de eventuele mogelijkheid voor de kerk om verzet op te zetten? Dit zijn vragen waar dit onderzoek antwoord op zal geven, maar het onderzoek is opgezet rond de volgende hoofdvraag. Was de verzuiling in Nederland in vergelijking met de rest van West-Europa, de bepalende factor voor het onvermogen van de Nederlandse katholieke kerk om effectief verzet te plegen tegen de Jodenvervolgingen?

Er zijn veel boeken geschreven over de katholieke kerk in Nederland en over hun rol aangaande de Jodenvervolgingen. Desalniettemin is dit onderzoek interessant, omdat er geen expliciet vergelijkend onderzoek gedaan is naar de rol van de katholieke kerk in de Jodenvervolgingen.¹⁰ Snoek vergeleek in zijn boek *De Nederlandse kerken en de joden 1940-1945* het katholiek verzet met de andere kerken in Nederland, met de conclusie dat de katholieke kerk wat betreft publiekelijk protesteren tegen de Jodenvervolgingen zich het beste had gehouden.¹¹ Een conclusie die niks verklaart over het eventuele succes of falen van het katholiek verzet in vergelijking met de rest van West-Europa. Toch staat de conclusie van Snoek in schril contrast met de uitlatingen van Goldhagen over de katholieke kerk in Nederland. Bob Moore heeft meerdere boeken en artikelen gepubliceerd over de Jodenvervolgingen in Nederland en hierbij de rol van de katholieke kerk uiteengezet, maar ook hij trekt geen expliciete conclusies over de rol van het kerkelijk verzet. Historiografisch gezien is er veel aandacht voor de Jodenvervolgingen geweest in Nederland, maar de rol van de kerk is vaak een klein onderdeel van een veel groter verhaal. Een goed voorbeeld hiervan is het enorme naslagwerk van Pim Griffioen en Ron Zeller over de

¹⁰ Griffioen en Zeller, *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België*, 1014.

¹¹ J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de joden 1940-1945. De protesten bij Seyss-Inquart, hulp aan joodse onderduikers, de motieven voor hulpverlening* (Kampen 1990) 139.

Jodenvervolgingen in Nederland in vergelijking met Frankrijk en België. Hun conclusies zijn vooral gericht op andere factoren die een rol speelden bij het verloop van de Jodenvervolgingen. Griffioen en Zeller behandelen kort het kerkelijk verzet in de drie landen, maar gaan voorbij aan de rol van de vooroorlogse verzuiling in Nederland en de eventuele vraag of de katholieke kerk in Nederland meer had kunnen betekenen voor de Joden.¹² De bedoeling van dit onderzoek is om de rol van de kerk en de verzuiling naar voren te halen en conclusies te trekken over het feit of de kerk meer had kunnen doen tegen de Jodenvervolgingen in vergelijking met andere West-Europese landen. Dit is een benadering die nieuwe bevindingen aan het licht zal brengen.

Dit onderzoek zal de comparatieve methode gebruiken om de rol van de katholieke kerk in Nederland te onderzoeken. De katholieke kerk in Nederland zal worden vergeleken met de katholieke kerk in Frankrijk en België, aangezien de probleemstelling gericht is op West-Europa. Ondanks dat deze drie landen een ander bezettingsbestuur hadden en bijvoorbeeld Frankrijk opgedeeld was in een bezet en onbezet gedeelte, lenen deze drie landen zich prima voor de vergelijkende methode. De bezetter voerde in alle drie de landen eenzelfde soort politiek van samenwerking met de bestuurlijke elites om via orde en rust steeds meer economisch vermogen van het land in te zetten ter bevordering van de Duitse oorlogsmachine. Hiernaast werd in alle drie de landen tegelijkertijd begonnen met het deporteren van de Joden. Dit terwijl in alle drie de landen tijdens de eerste bezettingsjaren een ogenschijnlijk gematigd anti-joods beleid gevoerd werd. Tenslotte waren in alle drie de landen de joodse gemeenschappen al generaties aanwezig in het land, waardoor ze geïntegreerd en deels geassimileerd waren. Dit gold echter niet voor de Joodse vluchtelingen. De vergelijkende methode wordt eerst toegepast op de Jodenvervolgingen in deze drie landen in het algemeen. Dit is belangrijk om een overzicht te krijgen van het verloop van de Jodenvervolgingen en de verschillende factoren die van invloed waren op de kerk in elk land. Hiervoor zal de literatuur van Griffioen en Zeller veelvuldig gebruikt worden, omdat zij een zeer compleet overzicht geeft van deze factoren. Vervolgens worden de kerken met elkaar vergeleken en kan geconcludeerd worden welke factoren van bepalende waarde waren voor het slagen of falen van katholiek verzet tegen de Jodenvervolgingen. Dit gebeurt aan de hand van literatuur aangaande de

¹² Griffioen en Zeller, *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België*, 572-582.

kerken en de Jodenvervolgingen in de drie landen, waarbij voor Nederland enkele archiefstukken gebruikt worden om het onderzoek meer diepte te geven. Op deze manier wordt duidelijk dat de verzuiling als rode draad door de beslissingen van de katholieke kerk heen liepen.¹³

¹³ De beweringen uit deze alinea zijn gebaseerd op Griffioen en Zeller, *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België*, 68-69.

Genocide en bescherming

Dit onderzoek zal zich richten op de rol van de katholieke kerk tijdens de vervolgingen en deportaties van de Joden in de Tweede Wereldoorlog in Nederland, België en Frankrijk. De katholieke kerk was één van de vele factoren die invloed had op de Jodenvervolgingen.¹⁴ Om de rol van de kerk in dit proces te begrijpen en te onderzoeken is het belangrijk om een overzicht te schetsen van het verloop van de Jodenvervolgingen in Nederland, België en Frankrijk. Dit hoofdstuk behandelt de Jodenvervolgingen in deze landen zonder zich nog expliciet te richten op de rol van de katholieke kerk. Deze landen worden besproken aan de hand van de theorie van Jacques Sémelin en de drie ‘protective screens’. Sémelin gebruikt in zijn boek *Unarmed Against Hitler* een analytisch model om de verschillen in uitvoering en resultaat van de Jodenvervolgingen in de verschillende landen te verklaren. Dit doet hij aan de hand van drie criteria, de zogenaamde ‘protective screens’.¹⁵ Deze ‘screens’ konden een afremmend effect hebben op de Jodenvervolgingen.¹⁶ Sémelin formuleert drie ‘screens’: de ‘screen of state’, de ‘screen of opinion’ en de ‘screen of social networks’.¹⁷ Voor een overzicht van de factoren die een rol speelden bij het Duitse succes van de Jodenvervolgingen in Nederland, België en Frankrijk is het interessant om de drie landen via deze criteria te analyseren.

Screen of state

De ‘screen of state’ is het eerste criteria waarlangs de drie landen geanalyseerd worden. Dit screen heeft te maken met de vorm van bezetting in de verschillende landen en de bereidheid van de autochtone overheid om te collaboreren met de bezetter.¹⁸ Sémelin beschrijft dat de medewerking van een overheid in anti-joodse maatregelen bevordert wordt door antisemitisme onder de bevolking en vice versa.¹⁹ Naar mijn mening is de algemene houding van de bevolking eveneens belangrijk in het bepalen van de houding van de overheid. Hierbij gaat het om de houding van het volk en minder om de uitgesproken mening van de bevolking. Protesten van de

¹⁴ B. Moore, ‘The Dutch Churches, Christians and the Rescue of Jews in the Netherlands’, in: C. Brasz en Y. Kaplan ed., *Dutch Jews as Perceived by Themselves and by Others* (Leiden 2001) 277.

¹⁵ Sémelin, *Unarmed Against Hitler*, 129-160.

¹⁶ *Ibidem*, 156.

¹⁷ *Ibidem*, 129-160.

¹⁸ *Ibidem*, 137.

¹⁹ *Ibidem*, 137.

bevolking vallen onder het ‘screen of opinion’, de algemene houding en bereidheid tot verzet hebben invloed op de autochtone overheid. Dit onderdeel voeg ik toe aan de analyse van de ‘screen of state’.

Het belangrijkste verschil tussen de drie landen met betrekking tot de ‘screen of state’, is de vorm van bezetting. In Nederland werd een civiel bezettingsbestuur ingesteld onder leiding van de SS en de nazipartij, terwijl Frankrijk en België onder militair bestuur kwamen.²⁰ Dit verschil was te danken aan het feit dat België en Frankrijk als uitvalsbasis dienden voor een eventuele invasie van Engeland en het feit dat in het zuiden Vichy Frankrijk onbezet was.²¹ In Nederland daarentegen was het doel van de bezetter om Nederland te nazificeren, waardoor de Nederlanders behandeld werden als onderdeel van het Germaanse ras.²² Een civiel regime onder leiding van de partij was meer gericht op het bewerkstelligen van dit doel. Hierdoor werden mensen in het bestuur aangesteld met een sterk ideologische achtergrond, met aan de leiding *Reichskommissar* Arthur Seyss-Inquart.²³

In alle drie de landen werd tegelijkertijd een begin gemaakt met de anti-joodse politiek in de herfst van 1940.²⁴ Deze politiek was vooral administratief en grote arrestaties en deportaties vonden niet plaats, waardoor er geen actief verzet gepleegd werd.²⁵ Een voorbeeld van deze administratieve maatregelen was de Ariërverklaring, waarin ambtenaren en docenten zich moesten identificeren als Ariër of non-Ariër.²⁶ Zo werden Joden binnen het ambtenarenapparaat geïdentificeerd.²⁷ Vanaf 1941 werden de anti-joodse maatregelen agressiever en begonnen de nazi’s met het arresteren en deporteren van Joden, maar de vraag was wie de leiding moest voeren over de uitvoering hiervan.²⁸ De politie was het belangrijkste instrument voor de uitvoering van de arrestaties, maar in Frankrijk en België ontstond strijd over wie de politie moest aanvoeren.²⁹ België en Frankrijk stonden onder militair bestuur, maar het waren de SS en de *Sicherheitspolizei-SD (Sipo-SD)* die de aanvoering van de

²⁰ Griffioen en Zeller, *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België*, 1015.

²¹ Ibidem, 1015.

²² D. Van Galen Last, ‘The Netherlands’, in: B. Moore ed., *Resistance in Western Europe* (Oxford 2000) 191,193.

²³ Griffioen en Zeller, *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België*, 1015 ; Van Galen Last, ‘The Netherlands’, 192.

²⁴ Griffioen en Zeller, *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België*, 1016.

²⁵ Ibidem, 1016.

²⁶ B. Moore, *Victims & Survivors. The Nazi Persecution of the Jews in the Netherlands 1940-1945* (New York 1997) 55.

²⁷ Moore, *Victims & Survivors*, 55.

²⁸ Griffioen en Zeller, *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België*, 1017.

²⁹ Ibidem, 1017.

politie eisten.³⁰ Dit zorgde voor wrijving binnen het bezettingsbestuur, waardoor de effectiviteit van de arrestaties verminderde.³¹ In Frankrijk werd na onenigheid tussen het militair bestuur en de SS een *Höhere SS- und Polizeiführer* (HSSPF) aangesteld, maar ondanks deze aanstelling wisten de Franse autoriteiten grotendeels de controle te houden over de Jodenvervolgingen.³² Het Vichy regime verbood vanaf september 1942 de Franse politie om verdere medewerking te verlenen aan de grootschalige deportaties.³³ De kerk speelde een belangrijke rol in de overweging van het Vichy regime, maar daar zal dieper op ingegaan worden in het volgende hoofdstuk. Belangrijk was de reactie van de SS op dit verbod van de Vichy regering. De SS wilde de relatie tussen de nazi's en Vichy in stand houden en toekomstige samenwerking verzekeren, waardoor ze zwichtten voor de eisen van Vichy en een stop van de deportaties toelieten in oktober 1942 en eind maart tot juni 1943.³⁴ Meer dan de helft van het totaal aantal gedeporteerden werd afgevoerd in de vijf maanden voor het protest van Vichy, wat bewijst dat er een verband is tussen de houding van het Vichy regime en het aantal deportaties.³⁵ Door de houding van het Vichy regime konden de nazi's niet op dezelfde schaal blijven deporteren als tijdens de eerste vijf maanden, waardoor veel Joden gered werden. Van de ongeveer 76.000 Joden die gedeporteerd werden, werden ongeveer 46.000 opgepakt door Franse politie en de resterende 30.000 door Duitse politie instanties.³⁶ Dit geeft aan dat de effectiviteit van de arrestaties beduidend minder was zonder de Franse politie.

In België was het militaire bezettingsbestuur eveneens in conflict met de *Sipo-SD* over de verantwoordelijkheid voor de uitvoering van de arrestaties van Joden.³⁷ Het militair bestuur zorgde ervoor dat de *Sipo-SD* niet zelfstandig een anti-joodse politiek ging voeren, waardoor ze niet de macht kregen die ze wel in Frankrijk kregen.³⁸ In België kwam de politie niet onder het bestuur van een HSSPF, waardoor de *Sipo-SD* in grote mate afhankelijk was van het militair bestuur voor het gebruik van de Belgische politie.³⁹ Hierdoor hadden ze niet de medewerking van de

³⁰ Griffioen en Zeller, *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België*, 1017.

³¹ *Ibidem*, 1017.

³² *Ibidem*, 1017.

³³ Sémelin, *Unarmed Against Hitler*, 147.

³⁴ Griffioen en Zeller, *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België*, 1022.

³⁵ Sémelin, *Unarmed Against Hitler*, 147.

³⁶ Griffioen en Zeller, *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België*, 1023.

³⁷ *Ibidem*, 1017.

³⁸ *Ibidem*, 1017.

³⁹ *Ibidem*, 1022.

autochtone politiediensten zoals de SS dat in Frankrijk had.⁴⁰ De SS-instanties die de deportaties uitvoerden kregen kort voor de eerste deportaties pas de bevoegdheid om ze uit te voeren, waardoor ze slecht voorbereid en uitgevoerd werden.⁴¹ Van de ongeveer 25.000 Joden die uit België werden weggevoerd werd slechts 17% opgepakt bij acties met deelname van Belgische overheidsinstanties en Belgische politie.⁴² De terughoudendheid van de Belgische politie om medewerking te verlenen in combinatie met de onmacht van de *Sipo-SD* tegenover het militaire bestuur, zorgde voor een slechte uitvoering van de deportaties en een lager aantal gedeporteerden.

Nederland stond onder civiel bestuur van de SS, waardoor de politie bij aanvang van de bezetting onder leiding kwam van de HSSPF Hanns Albin Rauter.⁴³ Dit betekende dat de Duitse politie instanties in Nederland direct onder controle stonden van het bezettingsbestuur, aangezien het Duitse leger in Nederland geen bestuurlijke functie bezat. Rauter reorganiseerde de Nederlandse politie onder andere door Nederlandse nazi's op hoge bestuurlijke functies te posteren.⁴⁴ Dit gaf de Duitse politie instanties een handelingsvrijheid die vele malen groter was dan in België of Frankrijk, waardoor steun van het autochtoon bestuur minder noodzakelijk was om deportaties uit te voeren.⁴⁵ Dit gaf de Duitse politie genoeg tijd om de deportaties goed te organiseren en uit te voeren.⁴⁶ De volmacht van de SS in Nederland zorgde ervoor dat ruim 80.000 van de 107.000 weggevoerde Joden werden opgepakt door Duitse politie instanties.⁴⁷ Dit geeft aan hoe effectief de Duitse politie instanties waren. Zij hoefden geen rekening te houden met protesten vanuit de regering zoals in Frankrijk en wanneer de nationale politie niet mee wilde werken zoals in België hadden ze genoeg middelen om zelf tot grootschalige arrestaties over te gaan.

Een ander belangrijk verschil tussen de drie landen is de wijze waarop de bezetter de grip op de joodse bevolking probeerde te vergroten via dwangorganisaties. In Frankrijk vond eind 1941 de oprichting plaats van de *Union Générale des Israélites de France* (UGIF), een joodse dwangorganisatie die zich bezig hield met sociale

⁴⁰ Griffioen en Zeller, *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België*, 1022.

⁴¹ Ibidem, 1022.

⁴² Ibidem, 1023.

⁴³ Griffioen en Zeller, *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België*, 1017 ; Van Galen Last, 'The Netherlands', 192.

⁴⁴ Van Galen Last, 'The Netherlands', 197.

⁴⁵ Griffioen en Zeller, *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België*, 1022.

⁴⁶ Ibidem, 1022.

⁴⁷ Ibidem, 1023.

steun, hulpverlening en beroepsomscholing.⁴⁸ Deze organisatie was ondergeschikt aan een andere Franse organisatie het *Commissariat Général aux Questions Juives* (CGQJ).⁴⁹ Deze organisatie was onder Duitse druk opgericht om meer grip te krijgen op de joodse bevolking in bezet Frankrijk en hield zich bezig met het onteigenen van joods bezit.⁵⁰ De UGIF was bij wet opgericht door het Vichy regime en werd onder Franse autoriteit geplaatst van de CGQJ, wat inhield dat de organisatie op nationaal niveau opereerde.⁵¹ De UGIF was niet direct ondergeschikt aan een Duitse organisatie en dit gaf de UGIF de ruimte om tussen de bezetter en de CGQJ te manoeuvreren. In België werd eind 1941 een dergelijke organisatie opgericht genaamd de *Association des Juifs en Belgique* (AJB).⁵² Deze organisatie werd opgezet onder Duits bevel en was ondergeschikt aan het militair bezettingsbestuur.⁵³ Om de AJB een wettelijke status te geven had de bezetter de organisatie eveneens ondergeschikt gemaakt aan de Belgische ministeries van Binnenlandse Zaken en Gezondheid.⁵⁴ Dit zorgde ervoor dat de AJB niet alleen contact had met de bezetter, maar dat de organisatie nationale druk uit kon oefenen via de Belgische ministeries.⁵⁵ Dit gaf de AJB net als de UGIF de ruimte om tussen bezetter en autochtone regering te manoeuvreren en op nationaal niveau te opereren.⁵⁶ Net als in België en Frankrijk werd in Nederland een joodse dwangorganisatie opgericht, de Joodsche Raad.⁵⁷ Deze organisatie werkte op nationaal niveau, maar was ontstaan uit de lokale Amsterdamse joodse raad, waardoor ze ondergeschikt bleef aan lokale Duitse autoriteiten.⁵⁸ De organisatie had geen juridische grondslag verworven en kreeg die in de toekomst ook niet.⁵⁹ Dit betekende dat de Joodsche Raad officieel geen beroep kon doen op nationale wetgeving of verordeningen en geen toenadering kon zoeken tot nationale Nederlandse of Duitse politieke instanties.⁶⁰ De Joodsche Raad had vrijwel geen macht tegenover de Duitse instanties en geen manoeuvreerruimte zoals hun Franse en Belgische evenbeeld.⁶¹ Dit

⁴⁸ Griffioen en Zeller, *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België*, 357.

⁴⁹ Ibidem, 357.

⁵⁰ Ibidem, 341.

⁵¹ Ibidem, 346, 1017.

⁵² Ibidem, 374.

⁵³ Ibidem, 374.

⁵⁴ Ibidem, 374.

⁵⁵ Ibidem, 375.

⁵⁶ Ibidem, 375.

⁵⁷ Ibidem, 382.

⁵⁸ Ibidem, 382, 385.

⁵⁹ Ibidem, 382.

⁶⁰ Ibidem, 382.

⁶¹ Ibidem, 382.

zorgde ervoor dat de Joodsche Raad ingezet kon worden bij het voorbereiden van de deportaties, zonder dat men dit door had.⁶² De Joodsche Raad zette een kaartsysteem op waarbij namen, adressen, nationaliteit en andere gegevens van de eerder geregistreerde Joden werd verzameld.⁶³ Dit was een perfect middel voor de bezetter om zo effectief mogelijk Joden op te sporen en te arresteren.

Sémelin beschrijft de aanwezigheid van antisemitisme als belangrijke factor voor de bereidheid om medewerking te verlenen aan de Jodenvervolgingen. Naar mijn mening hoort bij deze factor een toevoeging, namelijk de algemene houding van de bevolking tegenover de bezetter. De nationale overheden van Nederland en België werden actief betrokken bij de voorbereiding en uitvoering van anti-joodse maatregelen, maar hadden bezwaar vanwege het feit dat in de grondwet stond vastgelegd dat discriminatie op basis van ras of godsdienst verboden was.⁶⁴ In België reageerde het militair bestuur door zelf verordeningen uit te vaardigen.⁶⁵ Het Belgische ambtelijk apparaat reageerde op zijn beurt door de verordeningen te volgen, maar niet actief mee te werken om dit doeltreffend te doen.⁶⁶ Dit leidde ertoe dat de registratie van Joden in België minder streng werd uitgevoerd en veelal lokaal werd bijgehouden.⁶⁷ In Nederland daarentegen omzeilde Seyss-Inquart de grondwet en de ambtenaren begonnen medewerking te verlenen aan de bezetter, leidend tot een centrale registratie van Joden in Den Haag.⁶⁸ Dit verschil in medewerking kan niet door antisemitisme verklaard worden, want antisemitisme heeft nooit een grote invloed gehad in Nederland.⁶⁹ Dit verschil heeft naar mijn mening te maken met het verschil in de houding van de gehele bevolking. In Nederland had de bezetter zich tot dan toe niet echt laten gelden en het Nederlandse volk had een houding aangenomen van ‘opportunistische accommodatie’.⁷⁰ Nederland had economisch gezien weinig geleden door de bezetting en de situatie was niet zo slecht als men had gevreesd.⁷¹ In België daarentegen was de economische situatie erbarmelijk en het

⁶² Griffioen en Zeller, *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België*, 385.

⁶³ *Ibidem*, 385.

⁶⁴ *Ibidem*, 1019.

⁶⁵ *Ibidem*, 1019.

⁶⁶ *Ibidem*, 1019.

⁶⁷ *Ibidem*, 1019.

⁶⁸ *Ibidem*, 1019.

⁶⁹ Moore, *Victims & Survivors*, 30.

⁷⁰ Van Galen Last, ‘The Netherlands’, 193.

⁷¹ B. de Graaff, ‘Collaboratie en verzet. Een vergelijkend perspectief’, in: J.P.B. Jonker ed., *Vijftig jaar na de inval: geschiedschrijving en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 1985) 98 ; Van Galen Last, ‘The Netherlands’, 193.

land stond er slecht voor.⁷² Dit was voedingsbodem voor verzet in alle lagen van de samenleving die last hadden van de situatie. Hiernaast had België een veel grotere verzetstraditie dan Nederland, dat eeuwenlang geen bezettingsmacht had gekend.⁷³ De houding van de bevolking is van invloed geweest op de houding van de overheid. In Nederland was men opportunistisch accomoderend, dus medewerking verlenen was een middel om de druk van de bezetter op de bevolking te minimaliseren. In België daarentegen was de druk op de bevolking aan het begin van de bezetting zeer groot, waardoor het voor de overheid makkelijker was om een tegenwerkende houding aan te nemen. Naarmate de houding van het volk veranderde, ging in Nederland de overheid eveneens meer tegenwerken.⁷⁴

Nederland kon via de 'screen of state' geen weerstand bieden tegen de Jodenvervolgingen zoals Frankrijk en België dat konden. Ten eerste was het verschil in bezettingsbestuur belangrijk, omdat die bepaalde hoeveel macht de SS en de *Sipo-SD* hadden in een land. De onbeperkte zeggenschap van de Duitse instanties in Nederland zorgde ervoor dat de Jodenvervolgingen effectief uitgevoerd konden worden. Ze hadden het autochtone bestuur buitenspel gezet en konden op lokaal niveau veel invloed uitoefenen op de Joodsche Raad die geen kant op kon. Deze ont koppeling van bestuur zorgde ervoor dat de handelingsvrijheid van de Duitse politie steeds groter werd en de effectiviteit van de arrestaties toenam.⁷⁵ Dit was waarom de 'screen of state' faalde in Nederland. De staat was niet langer Nederlands, maar vrijwel geheel Duits geworden, waardoor ze geen bescherming kon bieden. Dit in tegenstelling tot België en Frankrijk waar onenigheid tussen het militair bestuur en de SS en de inmenging van het Vichy regime ervoor zorgde dat er geen stabiele Duitse overheid kon ontstaan die de deportaties effectief uit kon voeren.

Screen of opinion

Wanneer de 'screen of state' faalde, was er een andere vorm van bescherming tegen genocide, de 'screen of opinion'.⁷⁶ Publieke uitingen van onvrede met de deportaties en anti-joodse maatregelen konden ervoor zorgen dat de bezetter zijn strategie moest

⁷² De Graaff, 'Collaboratie en verzet', 98.

⁷³ Ibidem, 100-101.

⁷⁴ Van Galen Last, 'The Netherlands', 198.

⁷⁵ Griffioen en Zeller, *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België*, 1027.

⁷⁶ Sémelin, *Unarmed Against Hitler*, 141.

aanpassen om conflict met de bevolking te voorkomen.⁷⁷ Protest en repressie gingen vaak hand in hand waardoor de mate van repressie een belangrijke factor is voor de bereidheid een ‘screen of opinion’ op te werpen.⁷⁸ Dit betekent dat de ‘screen of opinion’ een belangrijke invloed kan uitoefenen op de ‘screen of state’, aangezien protest van de bevolking tegenover de bezetter een rol speelt in het bepalen van de houding van de autochtone overheid. Deze wisselwerking heeft echter niet altijd het gewenste effect.

Zoals eerder beschreven was de mate van repressie in Nederland aan het begin van de bezetting zeer laag en had de bevolking een opportunistisch accommoderende houding aangenomen. Dit hield in dat de bevolking zich niet openlijk uitsprak over de anti-joodse maatregelen, maar meer symbolisch verzet pleegde tegen het nationaalsocialisme en de bezetter.⁷⁹ Men pleegde geen symbolisch verzet tegen de anti-joodse maatregelen, wat geïllustreerd wordt door de Ariërverklaring die gezagsgetrouw door 98 procent van de ambtenaren werd ondertekend.⁸⁰ De ommekeer kwam op 25 februari 1941 toen men als reactie op anti-joodse maatregelen en de creatie van een joodse getto in Amsterdam massaal in staking ging.⁸¹ De Februaristaking was een directe reactie op gewelddadige razzia’s in de joodse wijk in Amsterdam, waarbij meer dan 400 joodse mannen werden gearresteerd en publiekelijk mishandeld.⁸² Deze uitbarsting van publieke ontevredenheid had niet het gewenste resultaat, want het dwong de bezetter om voortaan openbare razzia’s te vermijden en via list en bedrog steeds meer Joden te arresteren en hun bezit in te nemen.⁸³ Dit geeft aan dat publieke opinie niet altijd als een ‘protective screen’ werkt. Zeker in Nederland waar de autochtone overheid vrijwel niks te zeggen had over de anti-joodse maatregelen, werkte de wisselwerking tussen de ‘screen of opinion’ en de ‘screen of state’ averechts. Doordat de ‘screen of state’ was weggevallen, wist de bezetter eveneens de ‘screen of opinion’ uit te schakelen. De bevolking kon niet langer effectief aanspraak maken op de overheid, waardoor de wisselwerking tussen de overheid en de publieke opinie niet langer bescherming kon bieden tegen de anti-joodse maatregelen.

⁷⁷ Sémelin, *Unarmed Against Hitler*, 141.

⁷⁸ *Ibidem*, 141.

⁷⁹ Van Galen Last, ‘The Netherlands’, 193.

⁸⁰ *Ibidem*, 195.

⁸¹ *Ibidem*, 195.

⁸² *Ibidem*, 196.

⁸³ Griffioen en Zeller, *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België*, 1027.

In Frankrijk en België was men beduidend stiller rondom de toename van anti-joodse maatregelen.⁸⁴ In Frankrijk heerste een gevoel van verslagenheid na de vernedering van Frankrijk en was men meer bezig met de eigen bezetting in plaats van de anti-joodse maatregelen.⁸⁵ Hiernaast was er met de economische crisis in de jaren dertig en de enorme vluchtelingenstroom van Joden naar Frankrijk een nieuw antisemitisme opgekomen.⁸⁶ Dit was de reden dat de invoering van het eerste *Statut des Juifs* in oktober 1940 vrijwel geruisloos voorbij ging.⁸⁷ Dit statuut was een bevestiging van de inferioriteit van de joodse bevolking, die werd buitengesloten van hoge publieke functies en allerlei posities van waaruit ze invloed uit konden oefenen op de publieke opinie.⁸⁸ Dit zorgde ervoor dat de Joden hun stem kwijt raakten in bijvoorbeeld de pers en niet de mogelijkheid hadden een ‘screen of opinion’ op te werpen.⁸⁹ Zoals eerder beschreven eiste het Vichy regime halverwege 1942 een stop van de deportaties, onder druk van de publieke opinie. Tijdens een massale arrestatie actie waarbij 12.884 Joden in Parijs werden opgepakt en werden verzameld in het *Vélodrome d’Hiver*, begonnen mensen Joden te waarschuwen en te helpen onderduiken waardoor het geplande aantal van 22.000 arrestaties niet gehaald werd.⁹⁰ Deze verandering van passief naar actief protest voerde de druk op het Vichy regime op om de deportaties te stoppen.⁹¹ Ondanks het aanwezige antisemitisme, was men geschrokken van het Duitse machtsvertoon in Parijs, waardoor een ommekeer in publieke opinie mogelijk was.⁹² Dit geeft aan dat de wisselwerking tussen publieke opinie en de ‘screen of state’ in Frankrijk wel functioneerde. Daarbij is belangrijk te erkennen dat in Nederland de deportaties op lokaal niveau plaatsvonden buiten de bescherming van de nationale regering om, terwijl Frankrijk de deportaties op nationaal niveau uitvoerde en via het Vichy regime hier druk op uit kon oefenen.

Een andere belangrijke factor voor de terughoudende maatschappelijke reacties in Frankrijk en België, was het feit dat in beide landen de joodse bevolking grotendeels vluchtelingen waren die recentelijk in het land waren neergestreken.⁹³ In

⁸⁴ Griffioen en Zeller, *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België*, 1020.

⁸⁵ *Ibidem*, 278.

⁸⁶ M. Marrus en R. Paxton, *Vichy France and the Jews* (New York 1981) 34.

⁸⁷ Griffioen en Zeller, *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België*, 278.

⁸⁸ Marrus en Paxton, *Vichy France and the Jews*, 3.

⁸⁹ *Ibidem*, 3.

⁹⁰ Sémelin, *Unarmed Against Hitler*, 146.

⁹¹ *Ibidem*, 146.

⁹² *Ibidem*, 146.

⁹³ Griffioen en Zeller, *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België*, 1013.

België was slechts 7% van de Joden Belgisch staatsburger en zolang deze groep niet in gevaar kwam, hield men zich over het algemeen op de achtergrond.⁹⁴ In België was men vanaf het begin van de bezetting in een erbarmelijke economische situatie terecht gekomen, waardoor er enorme onvrede onder de bevolking aanwezig was. Dit uitte zich onder andere op overheidsniveau, waar de ambtenaren doelbewust de deportaties vertraagden. In mindere mate is de wisselwerking tussen opinie en staat zichtbaar in België, omdat men zich meer op de achtergrond hield. Desalniettemin had de ontevredenheid onder de bevolking zijn uitwerking op het ambtenarenapparaat.

Screen of social networks

Het derde een laatste screen dat ingezet kon worden ter bescherming van de Joden was het 'screen of social networks'.⁹⁵ Dit screen bestaat uit de mate waarin de joodse gemeenschap sociale contacten had met groeperingen buiten hun eigen geloofsgemeenschap die konden helpen met bijvoorbeeld onderduiken.⁹⁶ In Nederland was de joodse gemeenschap geconcentreerd in Amsterdam en was de gemeenschap vrij geïsoleerd van de rest van de maatschappij door de verzuiling.⁹⁷ Dit maakte het voor de bezetter eenvoudig om de Joden nog verder te isoleren in een getto en ze vervolgens te deporteren.⁹⁸ Hiernaast kwam het verzet in Nederland laat op gang en verzetsorganisaties die onderduikadressen regelden kwamen pas op toen de Nederlandse bevolking te maken kreeg met de *arbeitseinsatz in 1943*.⁹⁹ Dit hield in dat de Nederlandse Joden via individuele contacten aan een onderduikadres moesten komen.¹⁰⁰ Iets wat niet makkelijk was voor een geïsoleerde gemeenschap die nog verder isoleerde doordat alle joodse aangelegenheden werden uitgevoerd door de Joodsche Raad.¹⁰¹ In België was de joodse gemeenschap meer verspreid, maar vooral de aanwezigheid van een verzetstraditie speelde een belangrijke rol.¹⁰² In België werd een onderduikorganisatie opgericht genaamd het *Comité de Défense des Juifs* (CDJ),

⁹⁴ Griffioen en Zeller, *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België*, 306.

⁹⁵ Sémelin, *Unarmed Against Hitler*, 148.

⁹⁶ Ibidem, 148.

⁹⁷ Ibidem, 150.

⁹⁸ Ibidem, 150.

⁹⁹ Ibidem, 149 De *arbeitseinsatz* was de verplichte tewerkstelling van Nederlandse mannen in Duitsland ten behoeve van de Duitse oorlogsvoering.

¹⁰⁰ Griffioen en Zeller, *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België*, 1024.

¹⁰¹ Ibidem, 1024.

¹⁰² Sémelin, *Unarmed Against Hitler*, 151.

gericht op het helpen onderduiken van vooral joodse kinderen.¹⁰³ Deze CDJ wist te infiltreren in de AJB, waardoor de deportatieplannen op voorhand bekend werden bij de verzetsorganisatie. De joodse gemeenschap was niet zo geïsoleerd als in Nederland, waardoor onderduikadressen geregeld konden worden via een netwerk aan mensen en organisaties.¹⁰⁴ Hetzelfde gold voor Frankrijk waar de *arbeitseinsatz* al in 1942 werd ingevoerd, waardoor de Fransen te maken kregen met een soortgelijke situatie als de Joden.¹⁰⁵ Net als de Joden moesten de Fransen onderduikadressen regelen en dit deden ze via netwerken en verzetsorganisaties opgezet om onderduikadressen te verkrijgen.¹⁰⁶ Op deze manier deelden de Fransen hetzelfde leed als de Joden en konden ze elkaar helpen, omdat ook deze joodse gemeenschap niet zo geïsoleerd was als in Nederland.¹⁰⁷ Dit geeft aan dat het ‘screen of social networks’ in Frankrijk en België voor bescherming kon zorgen, terwijl het dit in Nederland niet kon.

De drie ‘protective screens’ waren in Nederland volledig weggevallen, waardoor de weg naar massale deportatie van de Joden open lag. In Frankrijk en België was dit beduidend lastiger, omdat de screens wel in bepaalde mate in werking traden en een grote groep Joden kon beschermen. Beschermen betekent niet dat de screens de genocide hadden kunnen stoppen.¹⁰⁸ Ze konden alleen de genocide afremmen, want wanneer genocide eenmaal begint is er geen stoppen meer aan.¹⁰⁹ Genocide is het resultaat van een lang proces van sociale, economische, culturele en religieuze veranderingen, waarvan één groep de zondebok wordt.¹¹⁰ Dit proces kan niet zomaar afgebroken worden, omdat het gevoed wordt vanuit de maatschappij.¹¹¹ De aanwezigheid van antisemitisme onder de bevolking bewijst dat dit proces diep in de maatschappij geworteld zat. Hoewel de drie screens een goede indruk geven van de factoren die een rol speelden bij de verschillen in gedeporteerden in Nederland, België en Frankrijk, is de rol van de kerk hier expliciet buiten gehouden. Dit omdat de kerk een institutie is die invloed heeft op alle drie de screens en daarom niet in

¹⁰³ Sémelin, *Unarmed Against Hitler*, 151.

¹⁰⁴ Griffioen en Zeller, *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België*, 1024.

¹⁰⁵ Ibidem, 1024.

¹⁰⁶ Ibidem, 1024.

¹⁰⁷ Ibidem, 1024.

¹⁰⁸ Sémelin, *Unarmed Against Hitler*, 155-156.

¹⁰⁹ Ibidem, 155-156.

¹¹⁰ Ibidem, 155.

¹¹¹ Ibidem, 155.

Sémelin's analytisch model past. De kerk heeft veel invloed op publieke opinie, de autochtone overheid en de bezetter en de kerk is in zichzelf een netwerk van sociale contacten. Dit maakt het verzet van de kerk een interessante factor die op zichzelf staat en op zichzelf behandeld moet worden. Het volgende hoofdstuk zal zich richten op de katholieke kerk en de manieren waarop zij verzet probeerde te organiseren in Nederland, België en Frankrijk.

Vast in de verzuiling

De rooms-katholieke kerk was een belangrijk en invloedrijk instituut in de jaren voor en tijdens de bezetting. Het is interessant om te onderzoeken in welke mate zij invloed had op het verzet tegen de Jodenvervolgingen. In dit hoofdstuk wordt via de comparatieve methode onderzocht in hoeverre de katholieke kerk effectief de Jodenvervolgingen tegen heeft kunnen werken. Wederom zal de Nederlandse situatie vergeleken worden met de Belgische en Franse. Dit gebeurt niet langer via het analytisch model van Sémelin, aangezien de kerk niet in slechts één van de ‘protective screens’ onderverdeeld kan worden. Dit hoofdstuk geeft een chronologische weergave van de manier waarop de katholieke kerk in de drie landen een poging heeft gedaan de Jodenvervolgingen tegen te werken. Deze chronologische weergave zal uit drie delen bestaan, beginnend met de jaren voor de bezetting, gevolgd door de eerste twee jaar van bezetting 1940-1942 en tenslotte de derde en laatste periode vanaf 1943. Hierdoor wordt duidelijk welke verschillen een rol hebben gespeeld in de effectiviteit of ineffectiviteit van het kerkelijk verzet in Nederland, Frankrijk en België.

Vooroorlogse situatie

Om de positie van de katholieke kerk tijdens de bezetting te begrijpen, is het van belang om een beeld te hebben van de positie van de kerk in de jaren voor de bezetting en hun positie tegenover de joodse gemeenschap. In Nederland was de samenleving in de jaren dertig sterk verzuild, dat wil zeggen opgedeeld in aparte gemeenschappen, zuilen genaamd, gevormd rond een religie of ideologie die vrij geïsoleerd van elkaar leefden.¹¹² Er waren in Nederland vier grote zuilen: de protestants-christelijke zuil, de rooms-katholieke zuil, de socialistische zuil en de liberale zuil.¹¹³ Deze zuilen werkten op politiek niveau met elkaar samen, maar in de samenleving was deze samenwerking vrijwel niet aanwezig.¹¹⁴ De samenleving van elke zuil bestond uit gemeenschappen met eigen sociale organisaties, eigen onderwijs en eigen ondernemingen.¹¹⁵ Simpel gezegd ging een protestants gezin geen brood halen bij een katholieke bakker, maar deed het dit bij een protestantse bakker. De

¹¹² Moore, *Victims & Survivors*, 23.

¹¹³ *Ibidem*, 23.

¹¹⁴ *Ibidem*, 23.

¹¹⁵ *Ibidem*, 23.

katholieke kerk was niet de grootste zuil in Nederland. Hij bestond uit ongeveer 36,5 procent van de bevolking tegenover een protestants bevolkingsdeel van 48 procent.¹¹⁶ De katholieke zuil was wel de sterkste zuil, omdat de katholieken buitengewoon loyaal waren aan geestelijkheid en kerk en de organisatiegraad enorm hoog was.¹¹⁷ Men had een sterke kerkelijke discipline en was erg volgzaam.¹¹⁸ Wat de bisschop wilde, dat geschiedde en deze mentaliteit bleef tijdens en na de bezettingstijd bestaan.¹¹⁹ De sociale organisaties van de katholieke zuil waren belangrijk geweest in de herleving van het katholicisme en werden gezien als een belangrijk instrument om in de toekomst de katholieke zuil verder uit te bouwen.¹²⁰ De verzuiling betekende dat kleinere gemeenschappen in Nederland niet echt meededen en geïsoleerd werden van politieke invloed door de vier grote zuilen.¹²¹ Dit lot onderging ook de joodse gemeenschap in Nederland, die uiteindelijk door hun isolement moeite zouden hebben met het opzetten van verzet tegen de Jodenvervolgingen.

De verzuilde samenleving zorgde ervoor dat men de mensen buiten de zuil niet echt accepteerde, waardoor er een vorm van antisemitisme bestond in de Nederlandse samenleving voorafgaand aan de bezettingstijd.¹²² Een voorbeeld hiervan was de Utrechtse provinciale kerksynode van 1924 die afhankelijkheid van joodse werkgevers en huiselijk verkeer tussen Joden en katholieken verbood.¹²³ Dit paste in de traditie van de verzuilde samenleving, die een gescheiden leven aanmoedigde.¹²⁴ Er waren nauwelijks contacten tussen katholieken en Joden, maar van agressief antisemitisme was geen sprake.¹²⁵ Zelfs tussen de katholieke en de protestantse kerk was amper contact.¹²⁶ De diep verzuilde samenleving zorgde voor een afkeer jegens de nieuwe nationaalsocialistische partij in Nederland, de NSB van Anton Mussert.¹²⁷ In 1934 waarschuwden de bisschoppen in een herderlijk schrijven alle katholieken om

¹¹⁶ L. Gevers, 'Bisschoppen en bezetting. De kerk in de Lage Landen tijdens de Tweede Wereldoorlog', www.ru.nl/publish/pages/622457/2004_1_gevers_1.pdf (3 mei 2014) 377.

¹¹⁷ A.F. Manning, *Mensen en Situaties. Scènes uit het katholiek leven in de negentiende en twintigste eeuw* (Baarn 1990) 152.

¹¹⁸ Manning, *Mensen en Situaties*, 152.

¹¹⁹ Ibidem, 152.

¹²⁰ Ibidem, 152-153.

¹²¹ Moore, *Victims & Survivors*, 23.

¹²² T. van Schaik, *Vertrouwde Vreemden. Betrekkingen tussen katholieken en joden in Nederland 1930-1990* (Baarn 1992) 13.

¹²³ Van Schaik, *Vertrouwde Vreemden*, 13.

¹²⁴ Ibidem, 13.

¹²⁵ Ibidem, 14.

¹²⁶ Snoek, *De Nederlandse kerken en de joden*, 31.

¹²⁷ Manning, *Mensen en Situaties*, 153.

niet mee te doen aan de fascistische en nationaalsocialistische stromingen.¹²⁸ In 1936 verscherpten ze hun protest door lidmaatschap van de NSB te verbieden, met het gevolg dat NSB'ers geen sacramenten meer ontvingen.¹²⁹ Echter sprak de kerk zich niet uit over het groeiende antisemitisme en de anti-joodse maatregelen in Duitsland.¹³⁰ Het lag in de traditie van de katholieke kerk om geen politieke uitspraken te doen, daarvoor dienden de katholieke politieke partijen.¹³¹ Hiernaast moest de neutraliteit van Nederland bewaard worden, aangezien de Duitsland nog steeds een belangrijke handelspartner was.¹³²

België was het tegenovergestelde van het verzuilde Nederland. In België was het katholicisme veruit de meest dominante religie, ongeveer 98 procent van de Belgische bevolking was katholiek gedoopt.¹³³ Net als in Nederland bestonden er in België een groot aantal katholieke sociale organisaties, verenigingen en onderwijs, maar deze waren geen instrument van een verzuilde samenleving.¹³⁴ Het grote aantal gedoopte katholieken maakte van de Belgische kerk een machtig instituut met een enorme morele invloed op een veel groter deel van de samenleving dan de Nederlandse katholieke kerk.¹³⁵ Net als in Nederland kreeg de Belgische geestelijkheid te maken met fascistische of nationaalsocialistische partijen zoals het Vlaams Nationaal Verbond (VNV) en de Waalse Rexistische partij.¹³⁶ Leden van deze partijen werden gezien als dissidente katholieken.¹³⁷ Om de katholieke eenheid te bewaren sprak de kerk zich kritisch uit over deze partijen en tegen de nazi-ideologie in het algemeen.¹³⁸ De kerk richtte zich niet direct tot de situatie van de Joden in Duitsland, maar Kardinaal van Roey onderstreepte in 1938 nogmaals dat het katholicisme en de racistische nazi-ideologie onverzoenlijk waren.¹³⁹

Antisemitisme kende in Frankrijk een grotere traditie dan in Nederland en België. Het bekendste incident van een antisemitische uitbarsting in Frankrijk was de

¹²⁸ Snoek, *De Nederlandse kerken en de joden*, 27.

¹²⁹ Manning, *Mensen en Situaties*, 153.

¹³⁰ Snoek, *De Nederlandse kerken en de joden*, 31.

¹³¹ Ibidem, 31.

¹³² Ibidem, 31.

¹³³ Gevers, 'Bisschoppen en bezetting', 375.

¹³⁴ Ibidem, 375.

¹³⁵ Ibidem, 375.

¹³⁶ Ibidem, 376.

¹³⁷ Ibidem, 376.

¹³⁸ Ibidem, 377.

¹³⁹ Ibidem, 377.

Dreyfus-affaire.¹⁴⁰ In 1894 was de Frans-Joodse officier Alfred Dreyfus tot levenslange gevangenisstraf veroordeeld om zijn vermeende spionagepraktijken voor Duitsland.¹⁴¹ Vier jaar later was bewijsmateriaal naar buiten gekomen die de schuld van Dreyfus zeer in twijfel trok, met een polarisatie in de Franse samenleving over de vraag of hij wel of niet schuldig was tot gevolg.¹⁴² De joodse achtergrond van Dreyfus maakte veel antisemitisme los, leidend tot anti-joodse rellen in verschillende steden.¹⁴³ Toen de economische crisis in de jaren dertig toesloeg in Frankrijk was er een heropleving van dit antisemitisme. In de jaren dertig was er een enorme influx van Joodse vluchtelingen uit zowel nazi-Duitsland als andere Oost-Europese landen.¹⁴⁴ De Fransen voelden zich bedreigd door deze vluchtelingen om een drietal redenen. Ten eerste waren ze bang dat de joodse vluchtelingen hun banen in zouden nemen.¹⁴⁵ Ten tweede waren ze bang dat de Joden de Franse cultuur zouden aantasten en het verlies van Franse cultuur zouden versnellen.¹⁴⁶ Tot slot waren ze bang voor de internationale implicaties die het opvangen van de vluchtelingen kon opleveren.¹⁴⁷ De Fransen wilden de internationale relatie met Duitsland en Hitler niet verstoren door de gevluchte Duitse Joden toe te laten in Frankrijk.¹⁴⁸ Ondanks de antisemitische stemming in Frankrijk, sprak de katholieke kerk zich niet antisemitisch uit.¹⁴⁹ Integendeel, de katholieke kerk sprak zich uit tegen antisemitisme.¹⁵⁰ Net als de Joden, werden de katholieken vervolgd door de nazi's volgens de Franse kerk.¹⁵¹ De katholieke kerk was in Frankrijk net als in België een enorm instituut, ongeveer 90 procent van de 41 miljoen Fransen was gedoopt.¹⁵² Ondanks dat slecht een kwart actief lid was van de kerk, had de kerk een enorme invloed op de bevolking en overheid.¹⁵³

Aan de vooravond van de oorlog waren er een aantal belangrijke verschillen in rooms-katholieke organisatie in Nederland, Frankrijk en België. De belangrijkste

¹⁴⁰ Griffioen en Zeller, *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België*, 112.

¹⁴¹ Ibidem, 112.

¹⁴² Ibidem, 112-113.

¹⁴³ Ibidem, 113.

¹⁴⁴ Marrus en Paxton, *Vichy France and the Jews*, 36.

¹⁴⁵ Ibidem, 36.

¹⁴⁶ Ibidem, 36.

¹⁴⁷ Ibidem, 36.

¹⁴⁸ Ibidem, 36.

¹⁴⁹ Ibidem, 46.

¹⁵⁰ Ibidem, 47.

¹⁵¹ Ibidem, 46.

¹⁵² Griffioen en Zeller, *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België*, 294.

¹⁵³ Ibidem, 294.

discrepancie is de verzuiling van de Nederlandse samenleving. De verzuiling zorgde ervoor dat de joodse gemeenschap amper contact had met de katholieke gemeenschap, iets wat voor problemen zou gaan zorgen wanneer hulp voor de joodse gemeenschap noodzakelijk werd. Hiernaast had de kerk in Nederland slechts een directe invloed op 36 procent van de samenleving, waardoor niet overal in Nederland effectief mensen ingezet konden worden voor verzet. In de jaren dertig was er geen animo voor interkerkelijke samenwerking, waardoor de kerk geen dynamische positie in kon nemen in Nederland. Dit in tegenstelling tot België en Frankrijk, waar de katholieke kerk de absolute dominante godsdienst was. De kleine groep katholieken in Nederland was een volgzaam gemeenschap die de bisschop respecteerde en zijn woord volgde. Daarnaast was de katholieke zuil sterk verbonden via sociale organisaties. België kende eenzelfde soort netwerk van sociale organisaties, maar in Frankrijk was slechts een kwart van de katholieken actief lid. Dit geeft aan dat aan de vooravond van de oorlog de katholieke kerk in Nederland en België schijnbaar het meest effectief via de sociale organisaties kon aanmoedigen tot verzet, terwijl in Frankrijk het katholiek verzet meer nationaal aangevoerd moest worden om de grote groep katholieken te bereiken.

Toenemende druk

De tweede periode waarbij de rol van de kerk in het verzet tegen de Jodenvervolgingen wordt onderzocht, is de periode 1940-1942. Dit was een periode waarin de anti-joodse maatregelen verder toenamen en in de zomer van 1942 de grootschalige deportaties begonnen. Deze periode geeft een beeld van de reacties van de kerken op het nieuwe bezettingsregime en de anti-joodse maatregelen met de vraag in hoeverre de kerk van invloed kon zijn op de bezetter.

In de eerste bezettingsjaren bleven in Nederland de kerkelijke maatregelen tegen de NSB van kracht en werden verder uitgebreid met een weigering van het sacrament aan leden van de Nederlandse SS en Wehrabteilung.¹⁵⁴ Aan het begin van de bezetting was aartsbisschop J. De Jong niet van plan om de Duitsers tegemoet te treden, zelfs niet als de Duitsers beloofden de katholieke instanties met rust te laten.¹⁵⁵ Dit betekende dat in de zomer van 1941 de bezetter de confessionele organisaties een

¹⁵⁴ Manning, *Mensen en Situaties*, 157.

¹⁵⁵ Manning, *Mensen en Situaties*, 155.

nationaalsocialistische grondslag probeerde op te leggen.¹⁵⁶ Weigering hiervan zou het opheffen van de organisatie betekenen.¹⁵⁷ Zoals eerder beschreven waren deze organisaties een belangrijk instrument in de verzuilde samenleving. Een instrument waar de katholieke kerk absoluut niet van af wilde. Eén van de organisaties waar de katholieke kerk en de bezetter strijd over voerde was het Rooms-Katholiek Werkliedenverbond (RKVW).¹⁵⁸ De kerk besloot de organisatie leeg te laten lopen en de bestuurders op te laten stappen en droeg zo een machteloze organisatie over aan de nazi's.¹⁵⁹ Deze strategie zou de kerk bij toekomstige strijd om katholieke organisaties wederom toepassen.¹⁶⁰ Volgens een herderlijk schrijven wat op 3 augustus 1941 in alle katholieke kerken in Nederland werd voorgelezen, was 'het uitoefenen van de godsdienstig-zedelijke taak van het R.K. Werkliedenverbond onmogelijk gemaakt'.¹⁶¹ 'Het R.K. Werkliedenverbond is in dienst gesteld van de N.S.B., is feitelijk een van haar organisaties geworden.'¹⁶² 'Indien Katholieken lid van een mantelorganisatie der N.S.B. zijn (dus ook van het Werkliedenverbond) moeten hen de H.H. Sacramenten geweigerd worden.'¹⁶³ Het was duidelijk dat de kerk niet mee zou gaan in de nazificatie van de sociale organisaties, maar niettemin viel een belangrijk instrument van de katholieke zuil weg. De bezetter was niet gediend van de uitlatingen van de kerk en verbood het herderlijk schrijven te publiceren in de pers.¹⁶⁴

In september werd in een herderlijk schrijven bekend gemaakt dat ook de Katholieke Nederlandse Boeren –en Tuindersbond, de Katholieke Onderwijzers-Verbond en de katholieke pers werden opgeheven, nadat hun bestuur onder leiding van een nationaalsocialist was geplaatst.¹⁶⁵ Naast deze bekendmaking sprak de geestelijkheid zich uit over een aantal beschuldigingen aan het adres van de

¹⁵⁶ Manning, *Mensen en Situaties*, 158.

¹⁵⁷ Ibidem, 158.

¹⁵⁸ Ibidem, 158.

¹⁵⁹ Ibidem, 158.

¹⁶⁰ Ibidem, 158.

¹⁶¹ NIOD. Instituut voor Oorlog- Holocaust –en Genocidestudies (NIOD), 249-0375J, Dossier Kerkelijk Verzet – Rooms-Katholieke Kerk, A11, *Uittreksels uit herderlijke brief, betreffende de beperking van de vrijheid van de katholieke dagbladpersen de ondergang van het Rooms-Katholiek Werkliedenverbond, voorzien van commentaar van NSB-zijde*, zonder datum.

¹⁶² NIOD, 249-0375J, Dossier Kerkelijk verzet – Rooms-Katholieke Kerk, A11.

¹⁶³ Ibidem, A11.

¹⁶⁴ NIOD, 249-0375J, Dossier Kerkelijk verzet – Rooms-Katholieke Kerk, A12, *Fotokopie van een brief van de Provinciale en Periodieke Pers aan alle uitgevers van nieuwsbladen en tijdschriften in Nederland betreffende het publicatieverbod van de herderlijke brief van het Nederlands Episcopaat, welke op 3 augustus 1941 in alle RK kerken werd voorgelezen*, zonder datum.

¹⁶⁵ NIOD, 249-0375J, Dossier Kerkelijk verzet – Rooms-Katholieke Kerk, A13, *Herderlijke brief van de Aartsbisschop en de bisschoppen van Nederland van 8 september 1941, o.m. betreffende de Katholieke Boeren- en Tuindersbond*, zonder datum.

katholieke kerk. Zo zou het harde optreden tegenover de NSB een poging zijn om ‘een zekere politieke macht te verwerven of te behouden’.¹⁶⁶ ‘Nee, het gaat niet om politieke macht: het gaat om het zijn of het niet-zijn van het Christendom, om het behoud van ons heilig geloof.’¹⁶⁷ Dit was een aanklacht die paste binnen de verzuilingsretoriek. Men was bang dat de katholieke zuil een stevigere machtspositie probeerde te verkrijgen door zich populair te maken onder tegenstanders van de NSB. De vraag is in hoeverre dit werkelijk zo was, maar duidelijk is dat de katholieke kerk hun sociale instanties en daarmee hun zuil bij elkaar probeerde te houden. De kerk sprak zich in 1941 niet uit over de anti-joodse maatregelen die bijvoorbeeld tot de woede hadden geleid rond de Februaristaking. Ze waren bezig de zuil overeind te houden tegenover de steeds sterker wordende bezetter. De bisschoppen kregen instructies om een principiële houding aan te nemen tegen het nationaalsocialisme en de totalitaire staat en te blijven proberen de maatschappij te doordringen van katholieke opvattingen.¹⁶⁸ Dit om de bedreiging die het nationaalsocialisme vormde voor de katholieke zuil tegen te gaan en een identiteitscrisis onder het kerkvolk te voorkomen.¹⁶⁹ Tenslotte moest de geestelijkheid de leider blijven van het kerkvolk, hij kon in de kerkdiensten instructies geven om nazificatie tegen te gaan.¹⁷⁰ Redden wat er te redden viel onder Duitse druk leek de algemene tendens te zijn binnen de katholieke zuil.¹⁷¹ De gedisciplineerde houding en de blijvende invloed van de bisschoppen was een goede basis voor verzet, maar men was bezig de zuil te redden en verzette zich niet tegen de anti-joodse maatregelen in 1941.

Eind 1941 trad de katholieke kerk toe tot het Convent van Kerken, dat zijn naam veranderde in het Interkerkelijk Overleg (IKO).¹⁷² Het Convent was halverwege 1940 opgericht met de bedoeling een gemeenschappelijk front te vormen tegen de bezetter.¹⁷³ Nadat de katholieke kerk de strijd om de sociale organisaties had verloren, leek een samenwerkingsverband de enige oplossing om een maatschappelijke rol te blijven spelen. Begin 1942 vroeg het IKO een audiëntie aan bij Seyss-Inquart om te praten over de maatschappelijke problemen in Nederland.¹⁷⁴

¹⁶⁶ NIOD, 249-0375J, Dossier Kerkelijk verzet – Rooms-Katholieke Kerk, A13.

¹⁶⁷ Ibidem, A13.

¹⁶⁸ Manning, *Mensen en Situaties*, 162.

¹⁶⁹ Ibidem, 162.

¹⁷⁰ Ibidem, 162.

¹⁷¹ Ibidem, 170.

¹⁷² Snoek, *De Nederlandse kerken en de joden*, 76.

¹⁷³ Ibidem, 36.

¹⁷⁴ Ibidem, 79.

Hier sprak het IKO zich uit over de ‘behandeling van hen die van Joodse afstamming zijn’.¹⁷⁵ De kerken spraken zich niet uit tegen het antisemitisme van het regime en ze wilden ook geen debat voeren over de ingevoerde politieke maatregelen tegen de Joden, maar ‘zij wensten zich te beperken tot het feit dat in de loop van het jaar 1941 talrijke Joden gevangengenomen en weggevoerd zijn, en dat sindsdien officiële mededelingen omtrent schrikbarende hoge sterfgevallen onder deze gedeporteerden zijn binnengekomen’.¹⁷⁶ Seyss-Inquart wees de protesten van de hand, maar de katholieke kerk liet een nieuw gezicht zien door actief betrokken te zijn met het lot van de joodse gemeenschap. Een gezicht wat de kerk de rest van het jaar zou blijven laten zien. Zo verbood de kerk in maart het ophangen van bordjes met de tekst “Verboden voor Joden”, ondanks het feit dat de bezetter dit eiste.¹⁷⁷ ‘Nog afgezien van andere motieven (b.v. daardoor zouden ook bekeerde Joden worden buitengesloten) is het reeds hierom onaanvaardbaar, omdat die bordjes een uiting zijn van principieel anti-semitisme’.¹⁷⁸

Toen in juli de massadeportaties begonnen zag het IKO zich opnieuw genoodzaakt zich tot Seyss-Inquart te richten.¹⁷⁹ Deze keer was de toon strenger en lieten de kerken weten ‘diep geschokt’ te zijn door de maatregelen tegen de Joden die ‘tegen het diepste zedelijk besef van het Nederlandse volk strijden’.¹⁸⁰ Men was vooral bevreesd voor de christelijk gedoopte Joden, maar zij werden gerustgesteld door het rijkscommissariaat dat de christen-Joden die voor 1 januari 1941 gedoopt waren niet afgevoerd zouden worden.¹⁸¹ Seyss-Inquart verbood de kerken het telegram publiekelijk te maken tijdens de kerkdienst, maar de katholieke kerk liet het telegram toch voorlezen tijdens de dienst.¹⁸² De hervormde kerk daarentegen was bevreesd dat de gedoopte Joden alsnog in gevaar zouden komen wanneer ze het telegram voorlazen en zagen ervan af.¹⁸³ Zij vonden eveneens dat ‘onder fatsoenlijke

¹⁷⁵ Snoek, *De Nederlandse kerken en de joden*, 80.

¹⁷⁶ Ibidem, 80.

¹⁷⁷ NIOD, 249-0375J, Dossier Kerkelijk verzet – Rooms-Katholieke Kerk, A58, *Tweetal rondschrijvens (doorslagen van de bisschop van Haarlem resp. betreffende o.m. het plaatsen van bordjes ("voor Joden verboden") en affiches, het dragen van uniformen op scholen, de deelneming van RK-gezelschappen aan de Kultuurkamer, alsmede het houden van zg. bedrijfsappels; voorts betreffende door het ANP onjuist weergegeven uitspraken van kardinaal Van Roey, Aartsbisschop van Mechelen*, 23 maart 1942 - 17 maart 1943.

¹⁷⁸ NIOD, 249-0375J, Dossier Kerkelijk verzet – Rooms-Katholieke Kerk, A58.

¹⁷⁹ Snoek, *De Nederlandse kerken en de joden*, 90.

¹⁸⁰ Ibidem, 90-91.

¹⁸¹ Ibidem, 91.

¹⁸² Ibidem, 92.

¹⁸³ Ibidem, 93.

mensen de éne partij niet tot publikatie van een document mag overgaan wanneer de andere partij zich daartegen verzet'.¹⁸⁴ In katholieke en gereformeerde kerken las men het stuk voor, met desastreuze gevolgen. Seyss-Inquart besloot naar aanleiding van dit incident alsnog de gedoopte Joden te deporteren, maar alleen de katholieke Joden.¹⁸⁵ Achteraf bleek dat Seyss-Inquart nooit van plan was om de vrijstelling van de gedoopte Joden permanent te maken en de Protestants gedoopte Joden zouden in een later stadium eveneens gedeporteerd worden.¹⁸⁶ Het bezettingsbestuur probeerde het kerkelijk verbond te breken door de protestantse en gereformeerde Joden te sparen.¹⁸⁷ Deze poging was succesvol, want naderhand sprak de katholieke kerk zich lange tijd niet uit over de Jodenvervolgingen. Op 2 augustus werden 213 katholieke Joden gearresteerd en gedeporteerd.¹⁸⁸ Een droevig incident, maar een gevolg van een dappere poging van de katholieke kerk om vanuit hun morele autoriteit zich uit te spreken tegen de Jodenvervolgingen.¹⁸⁹ Het protest kwam van bovenaf en vond geen actief wederhoor bij de lagere geestelijkheid en de leken.¹⁹⁰ Desalniettemin kan de katholieke kerk niet kwalijk genomen worden dat ze niet hebben geprobeerd de Jodenvervolgingen te stoppen. Het bezettingsbestuur was te sterk en het IKO was te zwak. Het bezettingsbestuur wist via de gedoopte Joden de kerken tegen elkaar uit te spelen en het gezamenlijk verzet te breken. Daarnaast wist de kerk niet hun sterkste troef uit te spelen, namelijk hun volgzame katholieke zuil. Onder andere omdat het bezettingsbestuur de sociale organisaties al in een vroeg stadium had gebroken voerden de kerken een nationaal verzet via het IKO, waardoor er niet effectief verzet op lokaal niveau op kon komen.

De katholieke kerk in België nam geen kritische houding aan tegenover de bezetter, maar zowel bezetter als kerk probeerde elkaar niet voor het hoofd te stoten.¹⁹¹ De katholieke kerk was een instituut van grote omvang waar het bezettingsbestuur rekening mee moest houden.¹⁹² Tegelijkertijd probeerde de kerk haar sociale organisaties te beschermen, door zich niet uit te spreken tegen de

¹⁸⁴ Snoek, *De Nederlandse kerken en de joden*, 93.

¹⁸⁵ Ibidem, 96-97.

¹⁸⁶ Ibidem, 92, 130.

¹⁸⁷ Ibidem, 97.

¹⁸⁸ Ibidem, 97.

¹⁸⁹ Van Schaik, *Vertrouwde Vreemden*, 37.

¹⁹⁰ Ibidem, 36.

¹⁹¹ Gevers, 'Bisschoppen en bezetting', 379.

¹⁹² Ibidem, 379.

bezetter.¹⁹³ Het bezettingsbestuur beloofde zich niet te bemoeien met geestelijke en morele aangelegenheden, als de kerk beloofde zich niet bezig te houden met politieke activiteiten.¹⁹⁴ De Belgische kerk accommodeerde zich aan de bezettingssituatie en de bezetter accommodeerde zich aan de aanwezigheid van de kerk. Net als in Nederland probeerde de kerk om de sociale organisaties en het katholiek onderwijs te behouden.¹⁹⁵ In tegenstelling tot Nederland deed de kerk in België dit door confrontatie met de bezetter te vermijden, iets wat kardinaal de Jong had geweigerd te doen ook al zou de bezetter de katholieke organisaties in Nederland sparen.¹⁹⁶ De Belgische bisschoppen tekenden nooit openlijk protest aan tegen de Jodenvervolgingen, zoals het IKO dat in Nederland had gedaan.¹⁹⁷ Wel begon de lagere geestelijkheid op eigen initiatief op lokaal niveau hulp aan Joden te verlenen.¹⁹⁸ Een voorbeeld hiervan is pater Joseph André uit Namen, die vanaf juli 1942 een geheim doorvoercentrum voor joodse onderduikers in zijn huis had gevestigd.¹⁹⁹ Over het algemeen waren er de eerste twee bezettingsjaren nog weinig initiatieven vanuit rooms-katholieke hoek voor hulp aan Joden en de kerk hield zich op de vlakte over de kwestie.

De katholieke kerk nam in Vichy Frankrijk een bijzondere rol in. Het was de steunpilaar van het Vichy regime.²⁰⁰ Na jaren van secularisatie, wilde het Vichy regime de maatschappij reorganiseren op basis van katholieke waarden.²⁰¹ Het regime wilde een maatschappij waarin katholieke waarden als moraliteit, gezag en hiërarchie de boventoon voerde.²⁰² Het regime schoof bij publieke bijeenkomsten de katholieke kerk naar voren als belangrijkste morele instituut.²⁰³ Deze heropleving van het katholicisme betekende dat de kerk zich niet bezig hield met de anti-joodse maatregelen.²⁰⁴ De introductie van het *Statut des Juifs* ging gepaard met een algeheel stilzwijgen.²⁰⁵ Dit had eveneens te maken met het feit dat de Franse geestelijken

¹⁹³ Gevers, 'Bisschoppen en bezetting', 379.

¹⁹⁴ Griffioen en Zeller, *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België*, 304.

¹⁹⁵ Ibidem, 305.

¹⁹⁶ Ibidem, 305.

¹⁹⁷ Gevers, 'Bisschoppen en bezetting', 387.

¹⁹⁸ Griffioen en Zeller, *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België*, 541.

¹⁹⁹ Ibidem, 542.

²⁰⁰ Ibidem, 289.

²⁰¹ Marrus en Paxton, *Vichy France and the Jews*, 197.

²⁰² Griffioen en Zeller, *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België*, 290.

²⁰³ Marrus en Paxton, *Vichy France and the Jews*, 198.

²⁰⁴ Ibidem, 198.

²⁰⁵ Griffioen en Zeller, *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België*, 290.

werkelijk geloofden dat er een ‘joods probleem’ bestond.²⁰⁶ Men geloofde over het algemeen dat maatregelen hiertegen noodzakelijk waren, alleen de handelswijze van het Vichy regime was verkeerd.²⁰⁷ De houding van de katholieke kerk tegenover de bezetter was mild, mede dankzij de milde houding van de bezetter tegenover de kerk.²⁰⁸ De hoge geestelijkheid zag verzoening met de Duitsers voor mogelijk, iets waar in de lokaliteiten anders over werd gedacht.²⁰⁹ Onder de lagere geestelijkheid was de vijandigheid jegens de Duitsers veel groter.²¹⁰ Het was de lagere geestelijkheid die in november 1941 de katholieke verzetspublicatie uitbracht genaamd *Cahiers du Témoignage Chrétien* waarin het antisemitisme werd verworpen.²¹¹ Langzaamaan begon de publieke opinie rond de anti-joodse maatregelen te veranderen. Bij de invoering van de Jodenster kwamen de eerste geluiden van protest, maar nog niet vanuit de katholieke kerk.²¹² Katholiek protest kwam pas na de arrestatiegolf van Joden in Parijs. De kerk sprak zich uit tegen deze gruwelijke gebeurtenis en nam het voor het eerst publiekelijk op voor de Joden.²¹³ Kinderen, vaders en moeders konden niet behandeld worden als opgejaagd vee, het waren broeders van het katholieke geloof.²¹⁴ Hoge geestelijken begonnen zich te beklagen bij het Vichy regime en eisten met succes een einde aan de grootschalige deportaties.²¹⁵ Het Vichy regime sprak in overleg met de Franse SS-leiding zijn zorgen uit over het aanhoudende katholieke protest en gaf aan niet langer mee te kunnen werken aan de grootschalige deportaties.²¹⁶ Zoals beschreven in het vorige hoofdstuk ging de bezetter akkoord met een tijdelijke stop van de deportaties om de voortdurende relatie met het Vichy regime te verzekeren. De publieke protesten waren niet van blijvende duur, maar ze hadden voor een mentaliteitsverandering gezorgd in Frankrijk.²¹⁷ Men voelde zich actief betrokken met het lot van de joodse bevolking en begon een infrastructuur op te zetten om joodse vervolgers te helpen onderduiken.²¹⁸ Dit gebeurde vooral via

²⁰⁶ Griffioen en Zeller, *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België*, 291.

²⁰⁷ Marrus en Paxton, *Vichy France and the Jews*, 199.

²⁰⁸ Griffioen en Zeller, *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België*, 292.

²⁰⁹ Ibidem, 293.

²¹⁰ Ibidem, 293.

²¹¹ Ibidem, 297.

²¹² Ibidem, 297-299.

²¹³ Marrus en Paxton, *Vichy France and the Jews*, 271.

²¹⁴ Ibidem, 271.

²¹⁵ Sémelin, *Unarmed Against Hitler*, 146.

²¹⁶ Ibidem, 147.

²¹⁷ Griffioen en Zeller, *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België*, 511.

²¹⁸ Ibidem, 511.

onderduikorganisaties en minder via individuen.²¹⁹ Er was een katholieke onderduikorganisatie genaamd *Jeunesse Ouvrière Chrétienne* en een gezamenlijk katholiek-protestantse groep genaamd *Amitié Chrétienne*.²²⁰ Dit waren organisaties die zonder toestemming van de hoge geestelijkheid te werk konden gaan, iets wat voor een katholiek gewend aan hiërarchie niet gebruikelijk was.²²¹ Zij werden gefinancierd door joodse organisaties, wat aangeeft dat er goede contacten waren tussen joodse en niet-joodse organisaties op nationaal niveau.²²² Contacten die in Nederland niet aanwezig waren door de verzuiling. In Frankrijk kon men aanspraak maken op een nationaal netwerk van christelijke onderduikorganisaties, terwijl in Nederland de Joden via individuele contacten aan onderduikadressen moesten komen.

Te laat?

De derde en laatste periode die behandeld wordt is de periode na 1943 tot het einde van de oorlog. 1943 begon slecht voor nazi-Duitsland met het verlies bij Stalingrad.²²³ In Nederland hadden toenemende repressie en toenemende anti-joodse maatregelen ervoor gezorgd dat de accommoderende houding van het volk tegenover de bezetter was verdwenen.²²⁴ De veranderende houding werd verwoord door het IKO die zich in februari 1943 wederom tot Seyss-Inquart richtte met hun meest gedurfde protest tot dan toe.²²⁵ De kerken beklagden zich in een herderlijk schrijven openlijk over de toenemende rechteloosheid, het ten dode vervolgen van de Joodse medeburgers, het nationaalsocialisme en andere vormen van repressie door de bezetter.²²⁶ Dit protest zou in alle kerken in Nederland worden voorgelezen, waardoor de katholieke kerk zich voor het eerst na een lange periode van stilte weer openlijk zou uitspreken over de Jodenvervolgingen.²²⁷ Het interessante aan deze herderlijke brief was niet het protest tegen de Jodenvervolgingen, maar de oproep aan het einde van de brief. ‘Om der wille van recht Gods mag door niemand eenige medewerking worden verleend

²¹⁹ Griffioen en Zeller, *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België*, 511.

²²⁰ Ibidem, 511.

²²¹ Ibidem, 511.

²²² Ibidem, 513.

²²³ Snoek, *De Nederlandse kerken en de joden*, 101.

²²⁴ Van Galen Last, ‘The Netherlands’, 199.

²²⁵ Snoek, *De Nederlandse kerken en de joden*, 103-104.

²²⁶ NIOD, 249-0375J, Dossier Kerkelijk verzet – Rooms-Katholieke Kerk, A29, *Herderlijke brief van de Aartsbisschop en de bisschoppen van Nederland betreffende het adres van de gezamenlijke kerken aan Seyss-Inquart, waarin o.m. geprotesteerd wordt tegen de maatregelen tegen de Joden en de toenemende rechteloosheid*, zonder datum.

²²⁷ Snoek, *De Nederlandse kerken en de joden*, 104.

aan daden van onrecht, omdat men zich daardoor mede-schuldig maakt aan dat onrecht.²²⁸ Voor het eerst riep een herderlijk schrijven het kerkvolk op tot burgerlijke ongehoorzaamheid tegenover de bezetter.²²⁹ Met resultaat, want in Utrecht weigerde een zestal katholieke politieagenten medewerking te verlenen aan arrestaties van Joden.²³⁰ De bezetter reageerde door de families van de inmiddels ondergedoken politieagenten te arresteren.²³¹ De indirecte resultaten van deze herderlijke brief zijn lastig te meten, maar mogelijk hebben ze de bereidheid onder het katholieke volk vergroot om onder te duiken en eventueel hulp te verlenen aan Joodse onderduikers.²³² Het probleem was dat dit protest te laat kwam, iets wat de kerk na de oorlog vaak kwalijk is genomen.²³³

Ondanks het protest van de geestelijke leiders, wist het niet effectief het kerkvolk tot verzet aan te sporen.²³⁴ Hoewel christelijke deugdzaamheid vaak als een belangrijke factor wordt aangegeven voor de bereidheid om verzet te plegen, wist de katholieke kerk geen groot verzet te mobiliseren.²³⁵ Op lokaal niveau wisten gemotiveerde priesters in vooral Noord-Brabant en Limburg via de congregaties hulp aan Joden te verlenen, maar dit was meer uitzondering dan regel.²³⁶ Dit staat in schril contrast met de gereformeerde kerk. Zij waren betrokken bij 25 procent van alle onderduikhulp aan Joden, ondanks dat zij maar voor 8 procent deel uitmaken van de Nederlandse samenleving.²³⁷ Dit deden zij door lokaal een aantal gemotiveerde personen aan te sporen tot verzet en zo steeds meer mensen in het onderduiknetwerk te betrekken via persoonlijke contacten binnen de gemeentes.²³⁸ Dit verzet werd lokaal aangestuurd en aangespoord, iets wat de katholieke kerk niet lukte. Ondanks de grote protesten in 1941, duurde het tot 1943 voordat de katholieke kerk duidelijk een verzetshouding aannam. De berichten in 1941 gaven geen richtlijnen over hoe men zich moest positioneren tegenover de anti-joodse maatregelen, men nam er alleen kennis van.²³⁹ Er werden geen grote verzetsorganisaties opgezet zoals in Frankrijk en

²²⁸ NIOD, 249-0375J, Dossier Kerkelijk verzet – Rooms-Katholieke Kerk, A29.

²²⁹ Snoek, *De Nederlandse kerken en de joden*, 106.

²³⁰ Ibidem, 109.

²³¹ Ibidem, 109.

²³² Ibidem, 110.

²³³ Ibidem, 104.

²³⁴ Moore, *Victims & Survivors*, 165.

²³⁵ Moore, 'The Dutch Churches', 277.

²³⁶ Moore, *Victims & Survivors*, 165.

²³⁷ Ibidem, 165.

²³⁸ Ibidem, 165.

²³⁹ Moore, 'The Dutch Churches', 278.

het katholieke kerkvolk gewend aan kerkelijke hiërarchie, zou niet zomaar tot actie overgaan zonder toestemming van de hoge geestelijkheid.²⁴⁰ Net als de gereformeerde gemeentes hadden de katholieken sterke congregaties die volgbaar waren en vertrouwen hadden in de geestelijkheid. Dit was belangrijk voor het opzetten van verzet, omdat vertrouwen en sociale eenheid belangrijke factoren waren om een effectief een verzetsnetwerk op te bouwen.²⁴¹ Priesters waren de belangrijkste steunpilaar geweest voor een effectief stelsel van onderduikhulp aan Joden, maar de katholieke kerk bleef van bovenaf aansturen.²⁴² De priesters hadden niet te maken met druk van de hoge geestelijkheid om over te gaan tot verzet.²⁴³ Gemeenschapsdruk binnen de katholieke congregaties had ervoor kunnen zorgen dat het katholiek verzet uit had kunnen groeien tot een groot en effectief instrument in hulpverlening aan Joden.²⁴⁴ Ondanks het late protest van 1943, was het vooral de nationale handelswijze van de hoge geestelijkheid die effectief verzet heeft tegengewerkt. Kardinaal de Jong zette zich in 1943 wel in om geld te verzamelen voor hulp aan Joodse kinderen, maar hier bleef het bij.²⁴⁵ In vooroorlogs verzuild Nederland had de hoge geestelijkheid hun wil van bovenaf opgelegd aan de grote sociale organisaties waarmee de katholieke zuil was verbonden. Ze hielden vast aan de eeuwenoude kerk hiërarchie. Nu de sociale organisaties waren weggevallen en de congregaties verspreid over het land losse katholieke zultjes vormden, was het zaak geweest om alle zultjes apart aan te sporen tot verzet. De hoge geestelijkheid bleef vasthouden aan hun nationale manier van doen, terwijl ze lokaal het verzet hadden moeten implementeren.

Een ander beeld komt naar voren in België, waar kardinaal van Roey de lagere geestelijkheid en gelovigen aanmoedigde om hulp aan Joden te verlenen.²⁴⁶ Dit leidde ertoe dat vanaf 1943 steeds meer geestelijken actief verzet pleegden.²⁴⁷ Net als kardinaal de Jong sprak Van Roey nooit publiekelijk zijn goedkeuring uit over deze verzetsacties, maar via achterkamertjes werden zijn werkelijke bedoelingen duidelijk gemaakt aan de lagere geestelijkheid.²⁴⁸ De meeste bisschoppen kopieerden de politiek van Van Roey van publiekelijk stilzwijgen en achter gesloten deur hulp aan

²⁴⁰ Moore, 'The Dutch Churches', 278.

²⁴¹ Ibidem, 279-280.

²⁴² Ibidem, 280-281.

²⁴³ Ibidem, 281.

²⁴⁴ Ibidem, 283.

²⁴⁵ Moore, *Victims & Survivors*, 182.

²⁴⁶ Gevers, 'Bisschoppen en bezetting', 387.

²⁴⁷ Griffioen en Zeller, *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België*, 542.

²⁴⁸ Gevers, 'Bisschoppen en bezetting', 387.

Joden verlenen.²⁴⁹ Een voorbeeld was bisschop Kerkhofs van Luik, die zich actief inzette voor onderduikhulp aan Joden in zijn diocese.²⁵⁰ Hij bepaalde dat katholieke instellingen gebruikt moesten worden als onderduikadressen voor vele joodse kinderen, vervoerde zelf Joden naar een veilig adres en regelde een onderduikadres voor de Joodse rabbi van Luik.²⁵¹ De sociale verbondenheid van de Belgische katholieken was zodanig groot dat er snel en effectief een verzetsnetwerk opgezet kon worden waar vele Joden gebruik van konden maken.²⁵² Van Roey wist de lagere geestelijkheid te motiveren actief verzet te plegen, die vervolgens de congregaties in konden zetten om onderduikadressen te regelen. De katholieken hoefden zich niet in grote hulporganisaties te verenigen zoals de katholieken dat in Frankrijk hadden gedaan, want het verzet werd lokaal geïmplementeerd.²⁵³

In Frankrijk had men zich reeds verzameld in grote verzetsorganisaties en de kerk zou zich niet meer kritisch uitspreken over de Jodenvervolgingen zoals ze dat in 1942 had gedaan. Feit blijft dat de nationale politiek van 1942 enorm veel Joden gered had, aangezien er van de geplande 350.000 Joden ‘slechts’ 76.000 werden gedeporteerd.²⁵⁴ De vraag is of deze nationale aanpak in 1943 vernieuwd had moeten worden toen de deportaties in februari 1943 weer werden opgestart.²⁵⁵ Na het protest in 1942 had de katholieke kerkleiding zich verzoend met het Vichy regime, die op hun beurt met subsidie voor katholiek onderwijs en andere economische voordelen probeerden de steun van de katholieke kerk te behouden.²⁵⁶ De Joden waren niet meer de belangrijkste kwestie voor de katholieke kerk en hun succesvolle nationale aanpak werd niet hernieuwd in 1943.²⁵⁷ Eventueel was het aantal gedeporteerde Joden dan fors lager uitgevallen.

De Nederlandse katholieke kerk was in vergelijking met hun Belgische en Franse evenbeeld de eerste die zich openlijk en kritisch uitliet over de anti-joodse maatregelen. In België sprak de katholieke kerk zich in zijn geheel niet publiekelijk uit en zou dit de rest van de bezetting ook niet doen. In Frankrijk kwam de katholieke

²⁴⁹ Gevers, ‘Bisschoppen en bezetting’, 387.

²⁵⁰ Ibidem, 387.

²⁵¹ Ibidem, 388.

²⁵² Griffioen en Zeller, *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België*, 542.

²⁵³ Ibidem, 542.

²⁵⁴ Sémelin, *Unarmed Against Hitler*, 147.

²⁵⁵ Marrus en Paxton, *Vichy France and the Jews*, 278.

²⁵⁶ Ibidem, 277.

²⁵⁷ Ibidem, 278.

kerk in actie toen de grootschalige deportaties in Parijs begonnen. De Nederlandse en Franse kerk voerden een nationaal beleid, waarbij men zich niet direct richtte tot het kerkvolk, maar hun afkeuren publiekelijk uitsprak. In Frankrijk had dit effect, omdat zij zich konden richten tot het Vichy regime die van buitengewoon grote invloed was op de bezetter. Nederland daarentegen had geen overheid waar de katholieke kerk zich tot kon richten, want Seyss-Inquart wees al hun protesten van de hand. Frankrijk kon niet anders dan nationaal protesteren, want hun grip op de gelovigen was niet groot genoeg om lokaal verzet op te implementeren, wat men in België wel effectief deed. Hier wist de hoge geestelijkheid de lagere geestelijkheid aan te sporen verzet te ondersteunen, waardoor de lagere geestelijkheid de sterk gedisciplineerde congregaties aanwendde om onderduikadressen te regelen. De Nederlandse katholieke kerk bezat eenzelfde gedisciplineerde achterban, maar wist door hun nationale politiek, terughoudende positie en het vasthouden aan de kerkelijke hiërarchie niet de lagere geestelijkheid te bereiken. Het succes van de gereformeerden bewijst dat de lagere geestelijkheid en de congregaties met succes aangewend hadden kunnen worden voor hulp aan Joden, maar de katholieke kerk geloofde na het verlies van hun sociale organisaties niet meer in de kracht van hun eigen zuil en hun volgzame achterban.

Conclusie

Daniel Goldhagen beweerde dat de katholieke kerk in Nederland niks had kunnen doen tegen de Jodenvervolgingen, zelfs al had het dat gewild. De grootschalige deportaties werden volgens Goldhagen door andere factoren bepaald. Voor een deel had Goldhagen gelijk. Aan de hand van de drie ‘protective screens’ van Sémelin bleek dat deze niet in werking traden in Nederland. Dit kwam onder andere door het sterke civiele bezettingsbestuur, de lokale aanpak van de Jodenvervolgingen, de machtige grip op de Joodsche Raad en de vooroorlogse isolatie van de joodse gemeenschap. De Joden werden succesvol afgesloten van toegang tot de pers en de Februaristaking betekende enkel dat de Duitse bezetter de deportaties op een minder publieke, maar niet minder grootschalige manier voortzette. Dit in tegenstelling tot België en Frankrijk waar conflicten tussen het militair bestuur en de SS effectieve deportaties in de weg stonden, omdat ze op nationaal niveau werden aangestuurd. Eveneens konden de joodse dwangorganisaties een beroep doen op het autochtoon bestuur, was er een grotere verzetstraditie en zorgde publiekelijk protest ervoor dat het Vichy regime in Frankrijk ingreep tegen de grootschalige deportaties.

Deze factoren hadden absoluut invloed op de effectiviteit van kerkelijk verzet tegen de Jodenvervolgingen, maar was het de bepalende factor die kerkelijk verzet in Nederland in vergelijking met de rest van West-Europa onmogelijk maakte? Naar mijn mening niet, bepalend was namelijk de vooroorlogse verzuilingspolitiek die voort werd gezet tijdens de bezetting. De kerk liet zich in de eerste jaren van de bezetting kritisch uit over de bezetter en verloor daarmee hun belangrijkste instrument van eenheid binnen de zuil, de sociale organisaties. Na het verliezen van deze strijd zag de kerk heil in de samenwerking met andere kerken om op nationaal niveau druk op de bezetter uit te kunnen blijven oefenen. De kritiek ten aanzien van de Jodenvervolgingen nam toe met dramatische gevolgen voor de katholieke Joden, waarna het Interkerkelijk Overleg zich tot in 1943 op de vlakte hield aangaande de Jodenvervolgingen. In 1943 deed de kerk de eerste echte oproep tot burgerlijke ongehoorzaamheid, maar toen was het al te laat. In Frankrijk wist de kerk wel een effectief nationaal beleid te voeren en het Vichy regime aan te sporen zich te verzetten tegen de Jodenvervolgingen. Eveneens was in België het kerkelijk verzet succesvol, maar hier werd het verzet op lokaal niveau geïmplementeerd.

De verzuiling bepaalde het onvermogen van de Nederlandse katholieke kerk om effectief verzet te plegen, omdat men politiek bleef bedrijven binnen de vooroorlogse verzuilde kaders. De katholieke kerk had altijd kerkelijke hiërarchie gekend en dat was in de zuil niet anders, alles werd van bovenaf aangestuurd. Toen de directe lijn tussen de hoge geestelijkheid en de gelovigen wegviel met het opheffen van de sociale organisaties, had de kerk hun nationale politieke lijn naar lokaal moeten veranderen. In plaats daarvan trad men toe tot het IKO een nationaal samenwerkingsverband, dat met hun herderlijke brieven niet de lagere geestelijkheid en gelovigen aan wist te sporen verzet te plegen. De hoge geestelijkheid distantieerde zich alleen maar verder van de gelovigen. De organisatie stond machteloos tegenover het bezettingsbestuur en kon geen druk uitoefenen zoals de Franse katholieke kerk dat op het Vichy regime had gedaan. Het succes van de gereformeerden bewees dat aansporing van de lokale geestelijkheid om via de gelovigen onderduiknetwerken op te zetten ook in katholieke congregaties had kunnen werken. Dit bewees men in België waar de geestelijkheid niet vanaf het kansel over verzet stond te prediken, maar waar bisschoppen en priesters met de stilzwijgende goedkeuring van de hoge geestelijkheid lokaal verzet implementeerden. Hiernaast had de verzuiling de joodse gemeenschap geïsoleerd van de katholieke zuil, waardoor zij niet op nationaal niveau met katholieke hulporganisaties konden samenwerken zoals in Frankrijk.

Goldhagen had deels gelijk. Er waren andere factoren die een belangrijke rol speelde in de grootschalige Jodenvervolgingen in Nederland, maar de katholieke kerk had naar mijn mening wel degelijk effectief kunnen helpen met onderduikadressen regelen voor Joden. Het sterke bezettingsbestuur was een factor waar de katholieke kerk geen invloed op had, maar deze factor was niet doorslaggevend. De bepalende factor die effectief verzet tegenwerkte was de verzuiling, die ervoor zorgde dat de hoge geestelijkheid van bovenaf een nationaal protest bleef afkondigen, maar niet de grip op de lage geestelijkheid en gelovigen had om nationaal verzet aan te sporen. De kerk had de overstap moeten maken naar een lokaal geïmplementeerd verzet zoals in België. De kerkelijke hiërarchie enigszins loslaten en onderduikorganisaties opzetten via de sociaal sterke congregaties waar men volgzzaam was en luisterde naar de priester en bisschop. Priesters hadden toestemming nodig voor dit soort operaties van de hoge geestelijkheid, maar die weigerde instructies te geven. De verzuilde hoge geestelijkheid dacht het enige instrument tot lokaal verzet kwijtgeraakt te zijn met de sociale organisaties. Niet wetende dat hun katholieke zuil nog fier overeind stond in

de lokaliteiten, deden ze zichzelf en vooral de gelovigen tekort. Zij bleven geloven in de kracht van het woord Gods, maar deze was inhoudsloos en aan dovemans oren gericht.

Aantal woorden: 10518

Literatuurlijst

Bronnen

NIOD. Instituut voor Oorlog- Holocaust –en Genocidestudies (NIOD), 249-0375J, Dossier Kerkelijk Verzet – Rooms-Katholieke Kerk, A11, *Uittreksels uit herderlijke brief, betreffende de beperking van de vrijheid van de katholieke dagbladpersen de ondergang van het Rooms-Katholiek Werkliedenverbond, voorzien van commentaar van NSB-zijde*, zonder datum.

NIOD, 249-0375J, Dossier Kerkelijk verzet – Rooms-Katholieke Kerk, A12, *Fotokopie van een brief van de Provinciale en Periodieke Pers aan alle uitgevers van nieuwsbladen en tijdschriften in Nederland betreffende het publicatieverbod van de herderlijke brief van het Nederlands Episcopaat, welke op 3 augustus 1941 in alle RK kerken werd voorgelezen*, zonder datum.

NIOD, 249-0375J, Dossier Kerkelijk verzet – Rooms-Katholieke Kerk, A13, *Herderlijke brief van de Aartsbisschop en de bisschoppen van Nederland van 8 september 1941, o.m. betreffende de Katholieke Boeren- en Tuindersbond*, zonder datum.

NIOD, 249-0375J, Dossier Kerkelijk verzet – Rooms-Katholieke Kerk, A29, *Herderlijke brief van de Aartsbisschop en de bisschoppen van Nederland betreffende het adres van de gezamenlijke kerken aan Seyss-Inquart, waarin o.m. geprotesteerd wordt tegen de maatregelen tegen de Joden en de toenemende rechteloosheid*, zonder datum.

NIOD, 249-0375J, Dossier Kerkelijk verzet – Rooms-Katholieke Kerk, A58, *Tweetal rondschrijvens (doorslagen van de bisschop van Haarlem resp. betreffende o.m. het plaatsen van bordjes ("voor Joden verboden") en affiches, het dragen van uniformen op scholen, de deelneming van RK-gezelschappen aan de Kultuurkamer, alsmede het houden van zg. bedrijfsappels; voorts betreffende door het ANP onjuist weergegeven uitlatingen van kardinaal Van Roey, Aartsbisschop van Mechelen, 23 maart 1942 - 17 maart 1943.*

Literatuur

Galen Last, D. van, 'The Netherlands', in: B. Moore ed., *Resistance in Western Europe* (Oxford 2000) 189-221.

Gevers, L., 'Bisschoppen en bezetting. De kerk in de Lage Landen tijdens de Tweede Wereldoorlog', www.ru.nl/publish/pages/622457/2004_1_gevers_1.pdf (3 mei 2014).

Goldhagen, D.J., *A Moral Reckoning. The role of the catholic church in the holocaust and its unfulfilled duty of repair* (New York 2003).

Graaff, B. de, 'Collaboratie en verzet. een vergelijkend perspectief', in: Jonker, J.P.B. ed., *Vijftig jaar na de inval: geschiedschrijving en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 1985) 95-108.

Griffioen, P. en R. Zeller, *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België 1940-1945. Overeenkomsten, verschillen, oorzaken* (Amsterdam 2011).

Manning, A.F., *Mensen en Situaties. Scènes uit het katholiek leven in de negentiende en twintigste eeuw* (Baarn 1990).

Marrus, M. en R. Paxton, *Vichy France and the Jews* (New York 1981).

Moore, B., 'The Dutch Churches, Christians and the Rescue of Jews in the Netherlands', in: Brasz, C. En Y. Kaplan ed., *Dutch Jews as Perceived by Themselves and by Others* (Leiden 2001) 277-288.

Moore, B., *Victims & Survivors. The Nazi Persecution of the Jews in the Netherlands 1940-1945* (New York 1997).

Schaik, T. van, *Vertrouwde Vreemden. Betrekkingen tussen katholieken en joden in Nederland 1930-1990* (Baarn 1992).

Sémelin, J., *Unarmed Against Hitler. Civilian Resistance in Europe, 1939-1943* (Westport 1993).

Snoek, J.M., *De Nederlandse kerken en de joden 1940-1945. De protesten bij Seyss-Inquart, hulp aan joodse onderduikers, de motieven voor hulpverlening* (Kampen 1990).